

Az iparosok megoszlásának területi egyenlőtlenségei Magyarországon 1730 táján¹

Egy nagyobb szabású kollektív munkához, az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport területi egyenlőtlenségek kutatási programjához kapcsolódva² vállalkoztunk arra, hogy feldolgozzuk azokat a 18. századi levéltári forrásokat, amelyek lehetővé teszik iparosokra vonatkozó adatsorok összeállítását és elemzését. Tisztában vagyunk vele, a prestatisztikus kor forrásadottságai miatt lehetetlen elérni, hogy teljes körűnek tekinthető mintavétellel dolgozzunk: e feladat sok kompromisszummal és minden igyekezetünk dacára is csak elkerülhetetlen hiátusokkal valósítható meg. A rendelkezésünkre álló források (összeírások), ha nem is egyenként, de összességükben lefedik Magyarország területét (Erdély nélkül), ezért az iparosok eloszlását folyamatában tekintve mégiscsak lehet belőlük országos tendenciákra következtetni.

Sajnos a 17–18. század fordulójáról egyáltalán nem állnak rendelkezésünkre statisztikai kimutatások, nemhogy az ország területéről, de még egyes települések vagy régiók viszonylatában sem. Johann Joachim Becher 17. századi osztrák merkantilista politikus szerint 1669-ben csak az örökös tartományokban körülbelül 100 ezer kisiparos és mintegy 50 ezer kontár iparos tevékenykedett. Heckenast Gusztáv a magyarországi kézművesek számát a 17. század végén 5–6 ezerre becsülte, míg összehasonlításképpen az osztrák örökös tartományok és Csehország iparosainak számát 82 ezerre taksálta;³ ekkor egyedül Párizsban 12 ezer mester és 60 ezer legény tevékenykedett.⁴

Az iparosok számának még csak hozzávetőleges becslését és területi eloszlásának vizsgálatát a 18. század elején számos egyéb körülmény is megnehezíti. A túlnépesedett területekről az újszerzeményi területek felé meginduló belső migráció, a közigazgatás szervezetlensége, valamint a Rákóczi-szabadságharc nem kedvezett a felméréseknek, ráadásul az új telepéseket (köztük természetesen iparosokat is) váró

1 A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport területi egyenlőtlenségek munkacsoportjában készült.

2 Lásd <https://10generacio.hu/hu/projektleiras> – utolsó letöltés: 2022. szeptember 21.

3 Az adatot közli: Zöllner 1998: 218.

4 Heckenast 1987, valamint Heckenast 1974. Párizsban már a 16. században készítettek statisztikai jellegű iparos-összeírásokat.

földesurak mindent elkövettek azért, hogy ne is készüljenek pontos összeírások. A céhes migráció főként azokat a mesterségeket érintette, amelyek gyakoriak voltak: csizmadiák, vargák, asztalosok, pékek, szabók, lakatosok, szíjgyártók, nyereggyártók, gombkötők, fazekasok keltek útra a visszafoglalt területek felé. Ebben elsősorban a céhből kiszorult kontár iparosok, a céhbe fel nem vett legények voltak érdekeltek. Míg a külföldi betelepülőknek útlevelekre volt szükségük, és meglehetősen pontos összeírások is készültek róluk, a belső, spontán meginduló migrációról nincsenek, vagy csak igen ritkán vannak hasonló forrásaink, így adataink sem lehetnek olyan pontosak és megbízhatóak.⁵

Tehát nemcsak a statisztikai pontosságú összeírások hiányoznak, hanem azok a források is, amelyekből következtetni tudnánk az uradalmakban dolgozó iparosok létszámára, iparágukra. A céhen kívül rekedt kontárok sorsát és létszámát is homály fedi. E nehézségek ismeretében vállalkozunk arra, hogy feltérképezzük azokat az archivális anyagokat, amelyek ha nem is fedik le az ország egész területét, legalább nagyobb térségekre vonatkozóan tartalmaznak számszerűsíthető vagy legalábbis egymáshoz viszonyítható adatokat. Nem célunk ezúttal a fehér foltok eltüntetése,⁶ a hiányzó adatok pótlása a bőséges helytörténeti és uradalomtörténeti munkák segítségével. Ez majd egy következő feladat lehet. Most pusztán azt szeretnénk megnézni, hogy a rendelkezésre álló nagyobb léptékű primer források alapján milyen, mennyire töredékes kép bontakozik ki.

A 17. század végén, 18. század elején a céhes iparosok között is igény mutatkozott arra, hogy valami módon rendezzék szervezetüket, jogaikat és kötelességeiket. Ennek több oka is volt. Egyrészt már a 17. század folyamán tapasztalták a céhek, hogy az uralkodói kiváltságlevél nagyobb védelmet és szabadságot biztosít számukra, mint a földesúr céhlevele. Míg a földesúri alapítású céhek esetében elsősorban a földesúr érdekeit kellett szolgálniuk, és csak másodsorban törődhetek saját érdekeikkel, az uralkodói privilégiumban részesült céhek ezzel szemben az egész országban szabadon élhettek az uralkodótól kapott kiváltságaikkal.⁷ Másrészt az ország területének egyesítésével, az oszmán uralom megszűnésével hatalmas lehetőségek nyíltak a túlnépesedett céhek, valamint a céhből kiszorult kontárok számára, hogy a gyéribben lakott vidékeken új céheket alapítsanak. Ezek a céhek

5 Kincses 2018; Tuza 2018.

6 Nem véletlen, hogy európai viszonylatban sem áll rendelkezésünkre egyetlen ország kutatásában, szakirodalmában részletes, országos vonatkozású, jól adatolt céhtörténet, kézművesipar-történet semmilyen időmetszetben, csak lokális kutatási eredményeket ismerünk egy-egy időmetszetből vagy egy-egy régióról, településről, egy-egy iparágról. Nyilván az eltérő forrásadottságok, illetve területi különbségek indokolják ezt.

7 Jó példa erre az a gyűjtemény, melyet Gömör megye állított össze az 1731-es helytartótanácsi vizsgálatra. Mindegyik Gömör megyei céh privilégiumleveleit összegyűjtötték egy kötetben, a középkortól kezdve 1730-ig, és a megerősítő záradékokat is feljegyezték. A céhek többsége Kassa mint földesúr vonzáskörzetéhez tartozott. Innen próbáltak a nagyobb mozgásteret érdekében kitérni: püspöki vagy bányavárosi fennhatóságot kerestek (előfordult, hogy egy-egy céh Pozsonyhoz fordult támogatásért). A századfordulóra azonban általánossá vált, hogy kiváltságaik megerősítését a királytól kérték, így remélték függetlenedésüket Kassától, és piactartási lehetőséget más területekre. A gyűjtemény lelőhelye: MNL OL C 25 Comitatus Gömöriensis No. 3.

azonban többnyire a helyi igényeket és a mindennapi élet szükségleteit kielégítő iparágak képviselőiből verbuválódtak. Az alacsony népsűrűségű területeken az egyes iparágakat gyakorló mesterek kis létszáma miatt nem ritkák a több, akár húsz mesterséget tömörítő óriáscéhek sem.⁸

Az ország közigazgatásában és gazdasági életében egyaránt nagy változást hozott az 1723-ban felállított Magyar Királyi Helytartótanács. Mint legfelső végrehajtási fórum többek között a közigazgatás, a gazdasági élet, a kultúra, az egészségügy, az oktatás, az egyházigazgatás feladataival, és nem utolsósorban a céhekkel mint az ipar fontos elemeivel is foglalkozott.

A Helytartótanács 1726. évi felmérése

A Helytartótanács feladata lett többek között annak felmérése, hogy milyen céhek és milyen iparágak vannak az – Erdély nélkül számított – országban, s ezeknek milyen a területi eloszlásuk, milyen minőségben termelnek, mekkora a létszámuk stb. A Helytartótanács az összeírást a megyékre bízta. 1725. december 13-án körlevelet intézett a megyékhez és a szabad királyi városokhoz, hogy a beérkezendő részletesebb jelentéseik alapján felmérje, mennyi és milyen iparos él az adott törvényhatóság területén, és milyen további igényük lenne a területeknek iparosok betelepítésére.⁹

A megyék 1726 folyamán küldték be válaszaikat.¹⁰ A jelentések igen tarka képet mutatnak. Némelyik megye meglehetősen részletesen leírta gazdasági állapotát, gondosan felmérte, milyen lehetőségek vannak a területén iparfejlesztésre, és jelezte, hogy milyen iparosokat vár. Mások csupán röviden közölték, milyenfajta iparágakban tevékenykednek kézműveseik, és mire lenne még szükségük. Nagyon sok törvényhatóság azt jelentette, hogy a meglévő iparosok elegendőek a lakosság ellátására, és nem kérnek többet. Arra is van példa, hogy egy adott megye kifejezetten tiltakozott iparosok betelepítése és iparának bármiféle fejlesztése ellen. Sajnos néhány törvényhatóság teljesen érdektelennek bizonyult, és semmiféle jelentést nem küldött be a Helytartótanácsához.

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a Helytartótanács által kiküldött kérdésekre egy megye sem adott pontos válaszokat, sem számszerű adatokat. Így a beküldött jelentések alapján csupán viszonylagos pillanatképek rögzíthetők, de valami-

8 A 17. század végén a volt hódoltsági területeken létrejött céhek működésére és szerveződésére vonatkozóan lásd Eperjessy 1963; Eperjessy 1967.

9 A megyékhez intézett körlevélben a Helytartótanács részletesen leírja, milyen kérdésekre vár választ. Ha ezt minden megye beküldte volna, akkor teljes képet alkothatnánk róla, milyen helyzetben volt az ország 1725. évi ipara. A körlevél: MNL OL C 35 Idealia No. 2.

10 Heckenast Gusztáv az 1726 januári–februári jelentéseket felsorolásszerűen kiértékelte egy rövid tanulmányban, de a későbbi hónapokban beérkezettek innen hiányoznak. Heckenast 1971. Az összes jelentés kiértékelését és összehasonlítását a későbbi, 1736-os felméréssel lásd Tuza 2005.

revaló statisztikai kimutatásokra nem alkalmasak. Ugyanígy az iparosok területi eloszlásának felmérése sem lehet teljes, mivel nem minden megye küldte be jelentését, és az elkészült beszámolók sem mindig részletesek a kellő mértékben.

Abauj vármegyéből érkezett a legrészletesebb jelentés.¹¹ A megyét ugyan igen néptelennek mondták, ennek ellenére élénk iparostevékenységet írtak le területén: van több posztómetsző, süvegkészítő, lakatos, habán fazekas, takács, német varga, szíjgyártó, bognár, üveges, de várnának még további lakatosokat, üvegeseket, valamint nagy szükség lenne nyeregkészítőre, asztalosra, harisnyaszövőre, ami egyáltalán nincs.

Pest vármegye azt jelenti, hogy főleg a mindennapi szükségletek kielégítésére kellenének iparosok.¹² A megye szerint főként Buda, Pest, Óbuda, Szentendre, Vác, Rátót, Ráckeve, Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Dömsöd, Pataj, Isaszeg, Pécel és Keresztúr vár kézműves betelepülőket. Figyelemre méltó, hogy a megye éppen Buda és Pest szabad királyi városokat említi iparosok nélküli településeknek, illetve Nagykőrös városát, ahol a török uralom idején is élénk céhesélet folyt.¹³ Maga Pest szabad királyi város viszont elegendő kézművessel rendelkezőnek mondja magát,¹⁴ és ugyanígy nyilatkozik Buda is.¹⁵

A fenti példák csupán kiragadottak,¹⁶ de ez is mutatja, mennyire eltérően értéklik maguk a megyék is iparosaik helyzetét. Habár ezek az összeírások nem tartalmaznak számszerűsíthető adatokat, tendenciák felismerésére és az iparágak elterjedtségének ábrázolására alkalmazhatók.

Az 1728-as regnicolaris összeírás

A 18. század második és harmadik évtizedében háromszor – 1715-ben, 1720-ban és 1728-ban – került sor az adóalanyok összeírására. Ezek közül a legutóbbi tekinthető a legalaposabbnak. Az 1960-as évek elején – vagyis még a számítógépmentes világban! – Perjés Géza ezért fogott az 1728. évi Conscriptio Regnicolaris feldolgo-

11 MNL OL C 20 1726. január 23.

12 MNL OL C 20 1726. január 21.

13 Budáról ismeretes egy 1722-ben keletkezett iparos-összeírás, eszerint a városban az alábbi szakmák céhei működtek: gyógyszerész, fürdős, borbély, pék, kőfaragó, könyvkötő, órás, puszkaműves, sörfőző, halász, mézsáros, kádár, kertész, szatócs, aranyműves, csatkészítő, fazekas, kalapos, kereskedő, szűcs, gombkötő, rézműves, kocsis, mézeskalácsos, fehértímár, festő, kőműves és kőfaragó, molnár, muzsikus, szíjgyártó, nyeregkészítő, szappanfőző, kötélverő, hajós, lakatos, kovács, szabó, zsinórkészítő, cipész, harisnyakötő, asztalos, esztergályos, posztó készítő, bognár, takács, vöröstímár, csizmadia, ónöntő, fésűkészítő, órás és ács. A felsorolásból látszik, hogy Budának már luxusipara is van, bizonyos iparágak már differenciálódtak, vagyis nem igaz, hogy a városnak ne lett volna 1726-ban számottevő ipara. Az összeírás: BFL IV. 1002. o – Vegyes céhiratok.

14 MNL OL C 20 1726. február 9.

15 MNL OL C 20 1726. január 30.

16 További adatokkal szolgál: Heckenast 1971. Lásd még Tuza 2005.

zásába.¹⁷ Az 1970-es években ugyan publikálta néhány eredményét,¹⁸ ám a teljes anyag feldolgozása még várat magára. Munkájának folytatását megkönnyíti, hogy a 11 megyére – Bihar, Nógrád, Heves, Pest, Somogy, Sopron, Szabolcs, Szepes, Tolna, Vas, Zala – vonatkozóan az adóösszeírás különböző vetületeiről készített összesítő táblázatok megtalálhatók az Országos Levéltárban őrzött hagyatékában.

Perjés Géza négy csoportra osztotta a településeket aszerint, hogy hány háztartást írtak össze bennük (1–25, 25–50, 50–150, 150 feletti). Bihar megye anyaga alapján azt figyelte meg, hogy a legalacsonyabb és a legmagasabb kategóriában viszonylag magas volt az iparosok aránya, ami összecsengett az addigi kutatások alapján kialakult képpel. Megjegyezte, hogy „a legkisebb falvakban élő iparosok általában csak mellékfoglalkozásként űztek ipart, s maga az iparűzés minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy pusztán agrártermelésből nemigen élhettek volna meg”.¹⁹

Az iparosokra vonatkozó kimutatások tanúsága szerint a 11 megye 2298 feldolgozott települése 31,6%-án, szám szerint 727 helységben élt legalább egy iparos.²⁰ Sajnos a forrás nem határozza meg, hogy kit tekint, illetve mikortól tekint valakit iparosnak. Minden bizonnyal az iparosként feltüntetettek jelentős része mezőgazdasági munkát is végzett, és mellékfoglalkozásként űzte iparát.²¹

Az adóösszeírás nem terjedt ki a privilegizált városokra, így a szabad királyi városok céhes iparosait nem tartalmazza. E conscriptio adataiban nemcsak a landmajszterek, azaz a céh székhelyén kívül tevékenykedő vidéki mesterek érhetők tetten, hanem tartalmazza a céhen kívüli, adott esetben az uradalomhoz tartozó iparosokat is.

Mint minden nagyobb térségre vonatkozó általánosítás, az iparossal rendelkező települések 31,6%-os átlaga jelen esetben is nagy területi különbségeket takar el. Nemcsak a nagytájak²² között, hanem a nagytájakon belül is jelentős különbségek mutatkoztak (1. táblázat). A Felföld regionális átlaga (47,4%) jelentősen felülmúlja a Dunántúl és az Alföld egymáshoz hasonló (27,2%, illetve 28,2%) értékeit, ám az északi országrész pozíciója Nógrád megye 66,9%-os kimagasló átlagának köszönhető, amely felfelé húzza a másik két felföldi megye országos átlag alatti (24,0%, illetve 27,4%) számain. A Dunántúl esetében Zala (51,3%) és Tolna (48,9%), az Alföldnél pedig Pest megye (54,3%) magas értékei ellensúlyozzák a

17 Perjés 1968.

18 Perjés 1974; Perjés 1978; Perjés 1979; Perjés 1981.

19 Perjés 1974: 1072.

20 MNL OL KSH Iratgyűjtemények, XXXII-23-j-12. Perjés Géza hagyaték, 1728. évi adóösszeírás, iparosok adatai, 66. doboz.

21 Önmagában ez a kérdés is megérne egy tanulmányt. Amennyiben iparosnak csakis az ipari/kézműipari tevékenységet folytatókat tekintjük, akkor Magyarország iparosainak nagy részét ki kellene zárunk ebből a körből, hiszen még a szabad királyi városokban élő iparosokra is jellemző, hogy a város környékén földet művelnek. A falusi iparosokról nem is beszélve.

22 A közigazgatási beosztás nem mindig igazodik pontosan a nagytájak határaihoz, ezért a szakirodalomban több megoldási javaslat is van e nehézség feloldására. Mi a Csató Tamás által kidolgozottat követjük. Lásd Csató é. n.: 15, 139–141.

többi megye az országotól olykor messze elmaradó átlagait: Vas: 19,4%, Sopron: 14,6%, Somogy 2,2%, illetve Szabolcs 6,5%. Még ha okkal tartjuk is szem előtt a forráskritika szkepszisét az ilyen jellegű összeírások pontosságával kapcsolatban, úgy véljük, az érvényesülő tendencia jól mutatja az iparosokkal való ellátottság jelentős területi különbségeit.

1. táblázat. Néhány megye iparosokkal való ellátottsága 1728-ban

Nagytaj	Megye	Települések száma	Iparossal rendelkező települések megyei		Iparos összesen	Iparossal rendelkező települések nagytáji	
			száma	aránya (%)		száma	aránya (%)
Dunántúl	Somogy	95	2	2,2	11	305	27,2
	Sopron	233	34	14,6	103		
	Tolna	92	45	48,9	219		
	Vas	428	83	19,4	537		
	Zala	275	141	51,3	469		
Felföld	Heves	79	19	24,0	56	225	47,4
	Nógrád	245	164	66,9	390		
	Szepes	153	42	27,4	576		
Alföld	Bihar	421	106	25,2	517	197	28,2
	Pest	153	83	54,3	524		
	Szabolcs	124	8	6,5	43		
Összesen/átlag		2 298	727	31,6	3 445	727	34,3

Forrás: Szulovszky János szerkesztése az MNL OL KSH Iratgyűjtemények, XXXII-23-j-12. 66. doboz alapján

Az 1728. évi adóösszeírás adatai alapján véve összehangban vannak a Helytartótanács két évvel korábbi kérdésére adott válaszokkal.²³ Nógrád jól ellátott, mivel „a megye nyersanyagokban gazdag, a kerékgyártók fát, az asztalosok fát és zsindelet, a posztóművesek gyapjút, a tímárok bőröket, a kötélverők kendert, a fazekasok agyagot könnyen kaphatnak, a kőművesek pedig a gyakori templom- és nemesi udvarház építkezéseknél jól kereshetnek”.²⁴ Telítettsége folytán Tolna megye nem kért iparosokat.²⁵ Szabolcs vármegye viszont igen: kovácsok, ácsok, tímárok, szűcsök, vargák, csizmadiák, asztalosok, üvegesek, molnárok, csapók, lakatosok, takácsok, kalaposok letelepedését igényelte.²⁶ A legalapvetőbb termékekkel Heves megye lakossága el volt látva: „a mindennapi szükségletek kielégítésére szabók, csizmadiák, gombkötők, szűcsök, kovácsok, kerékgyártók, bognárok, durvavászón-szövők, szíjgyártók, szűrszabók és a parasztok számára fekete kalapot és sa-

23 Figyelemre méltó, hogy a többi megyéhez viszonyítva kiemelkedő ellátottságú Pest megye előljárósága – mint korábban már idéztük – további iparosok beköltözését igényelte nagyobb városaiba.

24 Heckenast 1971: 324.

25 Heckenast 1971: 326.

26 Heckenast 1971: 326.

rut készítő mesteremberek a megyében mindenütt megtalálhatók, ahol piac van”.²⁷ Hihetetlennek tűnhet, hogy az 1720-as évek második felében Somogy megyében csak két településen élt iparos, s az összlétszámuk csupán 11 fő lett volna. Mégis, úgy véljük, ez az adat közel lehet a realitáshoz. Ugyanis két esztendővel korábban, 1726-ban a vármegye előjárósága azt válaszolta a Helytartótanács kérdésére, hogy nincsenek mesteremberek Somogyban, ezért akár 500 kézműves is jöhet a megyébe, Szigetvárra, Igalra, Kaposvárra, Marcaliba, Nagybajomra, Szilre,²⁸ vagyis e két, egymáshoz közel eső időpontból származó forrás azt tanúsítja, hogy az igényekhez képest aránytalanul kevés iparos állt rendelkezésére a megye népének. Igaz ugyan, hogy egy 1725. évi összeírás szerint Szigetvár mezőváros 139 lakosából 35, vagyis minden negyedik foglalkozott kézművességgel,²⁹ azonban a helyi arányokat nem vonatkoztathatjuk egész Somogyra. Nem tartjuk véletlennek, hogy a megye előjárósága által 1726-ban felsorolt települések között, ahova kézművesek jövetelét várnák, nem szerepel Szigetvár neve. Úgy véljük, akkor járunk el helyesen, ha az említett 18. századi források adatait nem a konkrét számszerűségükben értelmezzük, hanem mint egyfajta ellátottsági pontértéket: a „nincsenek mesteremberek” kifejezést nem nullaként kell érteni, hanem „alig van”-ként, s a 11 iparos sem feltétlenül tizenegyet jelent, hanem az igények, illetve a kívánt 500 további kézműves viszonylatában az adott időmetszetben meglévő iparosok szerény mennyiségét.

A 11 megye iparossal ellátott 727 településén az iparosok koncentrációja a következő képet mutatja. Ahol egyáltalán volt iparos, a legtöbb helyen – a települések csaknem kétharmadában – ott is éppen csak mutatóban volt: az iparossal rendelkező települések 38,8%-án 1, 26,1%-án pedig csupán 2 mester élt. Míg e helységek a települések csaknem kétharmadát (64,9%) jelentették, és az összes iparosnak kevesebb mint egyötöde (19,2%-a) működött itt, addig abban a 46 városban, ahol 11 és 81 között szóródott a helyi iparosok száma, az összes iparos 40,4%-a élt, a 100-nál több iparost felmutató 4 helységben pedig a 14%-uk. Vagyis az iparossal rendelkező települések nem egészen 7%-án koncentráldott az összes iparos több mint fele, 54,4%-a (2. táblázat, 1. térkép).

Az adóösszeírás tanúsága szerint Szombathelyen írták össze a legtöbb iparost (137 főt), a második Veresegyház volt 125 iparossal. Az első hét helyből négyet nagy múltú szepesi bányavárosok foglaltak el, amelyek a jelek szerint a 18. század első harmadában is még fejlett kézművesiparral rendelkeztek: Svedlér (114 iparos), Szepesremete (108), Gölnicbánya (81), Stósz (73). (Ez utóbbinál Váradolaszi négy iparossal rendelkezett többel.) Szepes megye déli része mellett különösen bővelkedett iparosokban Sopron, Vas és Zala megyék osztrák határ menti sávja. Vas megyében Rohonc (70 iparos), Szentgotthárd, Pinkafő (40-40 iparos), Németújvár (33

²⁷ Heckenast 1971: 322.

²⁸ Heckenast 1971: 325.

²⁹ Erre az adatra Kaposi Zoltán hívta fel a figyelmünket, amiért ezúton is köszönetet mondunk. Az összeírás őrzőhelye: MNL SML IV. 1. h. Ö 55. 190-198.

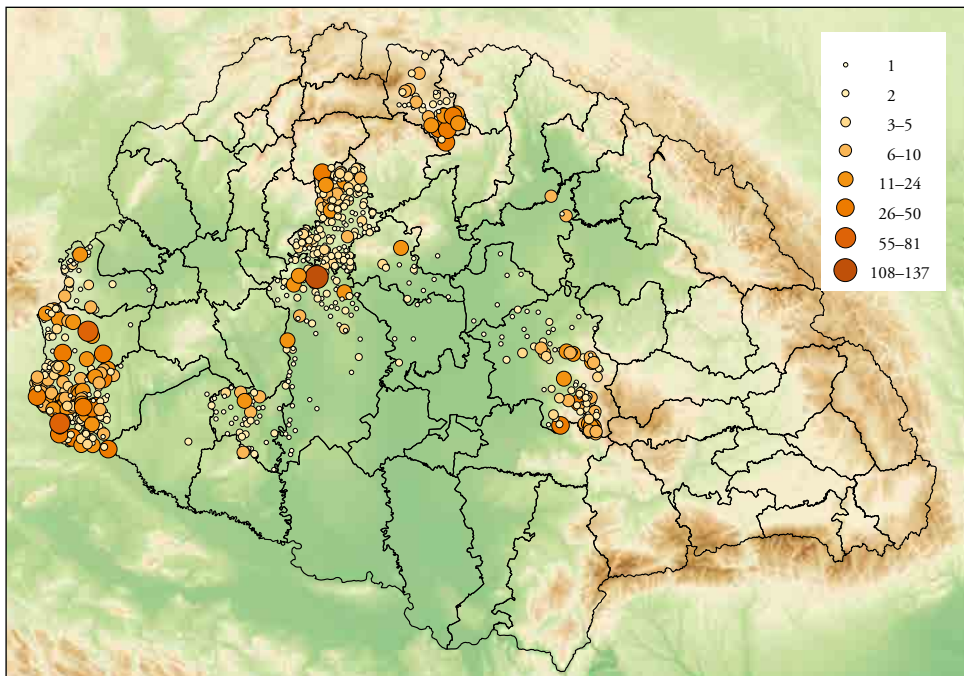
2. táblázat. Az iparosok koncentrációja 11 megye iparosokkal rendelkező településein 1728-ban

Iparosok száma	Települések száma	Települések aránya (%)	Iparosok összesen	Az iparosok összeshez viszonyított aránya (%)
1	282	38,8	282	8,2
2	190	26,1	380	11,0
3	84	11,6	252	7,3
4	51	7,0	204	5,9
5	29	4,0	145	4,2
6–10	41	5,6	305	8,9
11–81	46	6,3	1 393	40,4
108–137	4	0,6	484	14,0
Összesen	727	100,0	3 445	100,0

Forrás: Szulovszky János szerkesztése az MNL OL KSH Iratgyűjtemények, XXXII-23-j-12. 66. doboz alapján

és Körmend (32), Zalában pedig elsősorban Légrád (67) és Csáktornya (49) számított iparosközpontnak. Mivel a településeknek különböző volt a népessége, az abszolút számoknál pontosabban mutatná az iparosokkal való ellátottság szintjét az egységnyi népességre, az 1000 lakosra jutó iparosok aránya. Ebben azonban nehézséget jelent, hogy csak két emberöltővel későbből áll rendelkezésünkre teljes körű

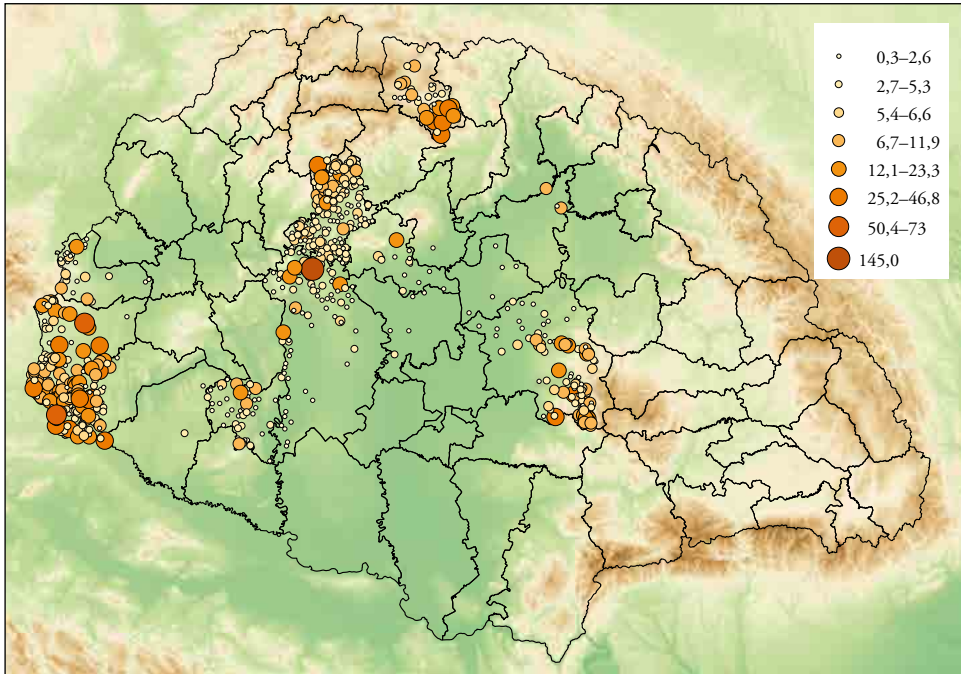
1. térkép. Az iparosok száma 11 megyében az 1728-as adóösszeírás alapján

Forrás: Szulovszky János szerkesztése az MNL OL KSH Iratgyűjtemények, XXXII-23-j-12. 66. doboz alapján

és viszonylag megbízható népesség-összeírás. Ha a józsefi népszámlálással vetjük össze az 1728. évi adóösszeírás adatait, Veregyháza mutatói tűnnek a legjobbnak: 145 iparos jutott 1000 lakosra (2. térkép). Tőle jelentősen elmaradva követte a zalai Stridóvár (73 iparos / 1000 lakos), a vasi Mártonhely (60,3), Szombathely (55,4), Szentgotthárd (50,4), valamint Szepesremete (46,8).

2. térkép. Az 1000 lakosra jutó iparosok száma 11 megyében az 1728-as adóösszeírás és az 1784–1787. évi népszámlálás adatai alapján

Forrás: Szulovszky János szerkesztése az MNL OL KSH Iratgyűjtemények, XXXII-23-j-12. 66. doboz és Danyi-Dávid (szerk.) 1960 alapján

Ha megyei bontásban is szemügyre vesszük a települések iparoskoncentrációját (3. táblázat), figyelemre méltó, hogy a 11 megye viszonylatában az 1–5 iparos jelenlétéig az egyes szintek kiterjedtségében megnyilvánuló piramismintázat korántsem mutatkozik általános érvényűnek: Heves és Nógrád megyékben a 2 iparossal rendelkező települések nagyobb csoportot képeznek, mint a csak 1 iparossal rendelkező helységek, tehát ezeknél torzul az alulról, a legnépesebb csoporttól induló, felfelé egyre szűkülő piramis formája. De ehhez hasonló „deformitások” a negyedik szinten Tolna, Heves, Szepes és Bihar, az ötödik, az 5 iparossal rendelkező települések szintjén pedig Vas és Pest megye esetében is megtörténnek, midőn ezek az adott megye előző szintjéhez képest népesebb csoportot képeznek. Ezek a tendenciatörések is mutatják, hogy jelentős területi különbségek voltak a megyék között az iparosokkal való ellátottság tekintetében.

3. táblázat. Az iparosok koncentrációja az iparosokkal rendelkező településeken néhány megyében 1728-ban

Iparosok száma	Dunántúl					Felföld			Alföld			Összesen	Arány (%)
	Somogy	Sopron	Tolna	Vás	Zala	Heves	Nógrád	Szepes	Bihar	Pest	Szabolcs		
1	1	21	13	39	66	4	46	16	45	29	2	282	38,8
2	0	8	5	22	31	9	62	11	23	17	2	190	26,1
3	0	2	5	7	15	1	33	0	9	11	1	84	11,6
4	0	0	7	1	10	3	11	4	10	5	0	51	7,0
5	0	0	5	2	5	0	7	0	4	6	0	29	4,0
6–10	0	1	5	3	7	1	4	3	7	7	2	40	5,5
11–81	1	2	5	8	7	1	1	6	8	7	1	47	6,5
108–137	0	0	0	1	0	0	0	2	0	1	0	4	0,6
Összesen	2	34	45	83	141	19	164	42	106	83	8	727	100,0

Forrás: Szulovszky János szerkesztése az MNL OL KSH Iratgyűjtemények, XXXII-23-j-12. 66. doboz alapján

Az 1728-as adóösszeírás alapján nemcsak az állapítható meg, hogy egy településen hányféle mesterség volt jelen, hanem az is, hogy milyen volt egy szakma koncentrációja, mennyi iparos működött az adott helyen. A lokális adatok összesítéséből így az is kiderül, hogy mely foglalkozás volt a legelterjedtebb. Az említett 11 megyéből összesen 3445 iparost jegyeztek fel. Ezek közül csaknem minden negyediknél (egészen pontosan a 24,6%-nál) nem volt meghatározva a gyakorolt mesterség. A néven nevezett foglalkozások közül 429 fővel a kovács volt a legnépesebb. Ez az összeírtak 12,4%-át jelentette. Létszámban nem sokkal maradt el tőle a molnárság: 420-an voltak (12,2%). A képzeletbeli dobogó harmadik helyét jelentős különbséggel, 237 fővel a vargák foglalták el (6,8%). Mindössze 13 fővel voltak kevesebben a szabók (6,5%). Az összeírt iparosok 5,4%-át tette ki a 185 mészárosmester. A legnépesebb mesterségek rangsorában a 6–7. helyeken állt a 154 takács (4,5%) és a 145 csizmadia (4,2%). Mintegy feleannyi iparossal a 8. volt a 75 szűcs (2,2%), 9. pedig a 72 szénégető-mészégető. Az ácsok 67 fős létszáma a 10. helyet biztosította számukra. A 11 megye területén csupán 23 olyan mesterség volt, amelynek művelőiből 10-nél többet tudtak összeírni. A már említettek mellett a következők voltak ezek: kerékgyártó (57 fő), kőműves (50), serfőző (49), lakatos (45), asztalos, fegyverkovács (41-41), kádár (33), gombkötő (29), szíjgyártó (24), borbély-felcser (19), kötélverő (14), tímár (13) és késes (11). Továbbá 10 kenyérsütő, 9 kocsmáros, 6 vasöntő, 5 aranyműves, 4-4 esztergályos, kékfestő, szappanos, 3-3 kalapos, paplankészítő, 2-2 festő, kosárfonó, kőfaragó, mézeskalácsos, rézműves, 1-1 csapó, dolmánykészítő, fogadós, italmérő, kelmepestő, mérlegkészítő, nyerges, órás, rostakészítő és ványoló alkotta az iparosfoglalkozások palettáját 1728-ban. Ez összesen 48-féle kézművesmesterséget jelentett.

Az 1731. évi céhlevél-revizió

Mária Terézia uralkodásának végéig két olyan időmetszet mutatkozik, amikor viszonylag teljes képet kaphatunk az ország iparosainak eloszlásáról, az iparágak fajtáiról, meglétéről vagy éppen hiányáról. Az egyik ilyen viszonylag pontos időmetszet az 1731. év.

Mint láttuk, a Helytartótanács 1725–1726 folyamán kísérletet tett az iparosok helyzetének és létszámának felmérésére, de ez a vizsgálat, habár hasznos információkkal szolgált, nem sikerült maradéktalanul. A beküldött jelentések kiértékelése után a Helytartótanács felszólította a megyék és városok törvényhatóságait, hogy gyűjtsék össze területükről a céhleveleket, és küldjék fel azokat ellenőrzésre a Helytartótanácsához.

Mind a felmérések, mind a céhlevelek ellenőrzése a céhek állami szabályozás alá vonását, szerkezetük, működésük megreformálását készítette elő, a német-római birodalom céheinek mintájára.³⁰ Ennek az előkészítésnek fontos mozzanata volt a céhlevelek bekérése és ellenőrzése, ami éppen 1731-re történt meg. A Helytartótanács által bekért és ellenőrzött céhlevelek másolatai ma is a Helytartótanács levéltárában találhatóak.³¹ Felmérésük, rendszerezésük alapján képet nyerhetünk arról, milyen területeken (megyékben, településeken) milyen iparágak képviselői működtek. E helyütt meg kell jegyeznünk, hogy a korban már egyre kevésbé tesznek különbséget a magyar, rác és német szabó, magyar és német süveges stb. megnevezések között.³²

A Helytartótanácsi Levéltár Acta mechanica állagában emellett még található egy iratanyag, amely 102 településről és 3 megyéből (Békés, Tolna, Ung megye) közöl lokális, illetve összesített adatokat arról, hogy ott milyen céhes iparok fordulnak elő. Az összesen 60-féle foglalkozásból 57 a kifejezetten kézművesipari tevékenység (ezek mellett a kereskedőket, halászokat és a kertészeket vették számba).³³ Figyelemre méltó, hogy a jegyzék két jelentős város, Debrecen és Pozsony kapcsán rendkívül alacsony céhszámot tüntet fel: 5-öt, illetve 4-et.³⁴ Feltűnő továbbá, hogy

30 Ennek a tanulmánynak nem célja sem a német birodalmi céhreform, sem a magyar állami szabályozás ismertetése. A német birodalmi céhreform előzményeire, lezajlására lásd Winzen 2002, a magyar állami céhszabályozásra Tuza 2017.

31 MNL OL C 25 Ladula. A jelzet alatt a Helytartótanács levéltárában minden megyénél és szabad királyi városonál több száz céhlevél másolata található a 15–18. századból, külön kiemelve az 1731-ben beküldötteket.

32 Ezek a megnevezések korábban nemzeti vagy vallási alapú szerveződést jelenthettek, esetleg magyar és német viseletű ruhákat (szabó, süveges).

33 MNL OL C 25 Extraserialia in puncto articulum cehalium mechanicorum No. 1.

34 Debrecen esetében más források is csupán 5 céhes mesterséget említenek az 1730-as évekből: az aranyművest, a mézeskalácsost, a sőtörőt, a fésűst és a vele közös céhben lévő gombcsinálókat. Lásd Varga 1981: 342–345.

Buda nem szerepel a listán. Ez utóbbi,³⁵ valamint Sztropkó³⁶ 1731. évi adatai megtalálhatóak azonban az Acta mechanica más iratanyagai között.

Így tehát e forrásaink tanúsága szerint 1731-ben összesen 104 település volt céhes kézműves székhelye. Ebből 14 településen (13,5%) csupán 1-féle, 8 helységben 2-féle (7,7%), 28 településen (26,9%) 3–5-féle, 25 településen (24%) pedig mindössze 6–10-féle iparos működött. Magyarországon ekkor 29 olyan város akadt (az összes település 27,8%-a), ahol 10-nél több szakma művelője tevékenykedett (4. táblázat). 32 különböző iparral Kassa volt a céhes kézművesekkel legjobban ellátott település, holtversenyben 30-30 mesterséggel Buda és Lőcse követte. Az élmezőny negyedik helyén Besztercebánya (29 szakma), az ötödiken Eperjes (28 szakma) állt. A nagy múltú püspöki székhelyen, Nagyszombatban 26 különböző céhes szakma mesterei találtak megélhetést. Rajtuk kívül 20-nál több céhes ipar művelői éltek Pesten (25-féle), Esztergomban, Pécsen, Rozsnyón (24-24-féle), Késmárkon és Selmecebányán (23-23-féle), valamint Bártfán (21).

4. táblázat. A céhes kézművesmesterségekkel legjobban ellátott települések 1731-ben

Település	Szakmák száma	Település	Szakmák száma
Kassa	32	Nagybánya	18
Buda	30	Kísszeben	18
Lőcse	30	Trencsén	18
Besztercebánya	29	Vác	17
Eperjes	28	Zsolna	17
Nagyszombat	26	Sztropkó	17
Pest	25	Szatmárnémeti	16
Esztergom	24	Baja	14
Pécs	24	Beregszász	13
Rozsnyó	24	Korpona	13
Késmárk	23	Csetnek	11
Selmecebánya	23	Ilosva	11
Bártfa	21	Szeged	11
Bazin	20	Szentgyörgy	11
Modor	20		

Forrás: Szulovszky János szerkesztése az MNL OL C 25 Extraserialia in puncto articulorum cehalium mechanicorum No. 1. alapján

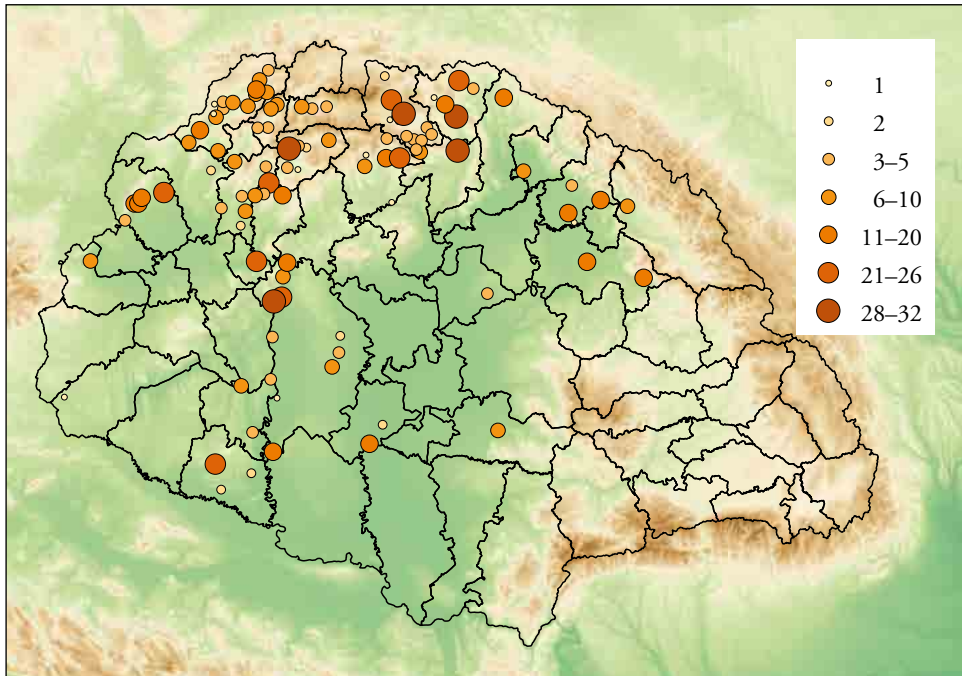
Az iparosokkal való ellátottságuk alapján úgy tűnik, ekkor még őrzik pozícióikat középkori városaink.³⁷ Jóllehet szembeötlő a Felföld erős felülreprezentáltsága (3. térkép), nem szabad megfeledkezni arról, hogy e forrás merítése korántsem

35 MNL OL C 25 Extraserialia No. 1. 1731.

36 MNL OL C 25 Extraserialia No. 1. 1731.

37 Vö. Gyimesi 1975.

3. térkép. A településeken jelen lévő céhes mesterségek száma 1731-ben

Forrás: Szulovszky János szerkesztése az MNL OL C 25 Extraserialia in puncto articulorum cehalium mechanicorum No. 1. alapján

teljes. Nemcsak azért, mert nem terjed ki az ekkor különálló Erdélyre, illetve a Katonai Határőrvidékre,³⁸ hanem mert nem szerepel benne például a püspöki székhely Eger sem, ahol más forrásból tudhatóan 1730-ban 45-fajta kézművesmesterség művelőinek voltak műhelyei.³⁹

Az egyes mesterségek elterjedtségéről az Acta mechanicában fellelhető 1731-es összeírás tanúsága szerint az állapítható meg, hogy a 104 település viszonylatában a varga, a csizmadia és a szabó, vagyis e három ruházati ipar fordult elő a leggyakrabban, a városok háromnegyedében megtalálhatóak voltak (5. táblázat). Legalább minden második településen jelen volt a mészáros, a kovács és egy újabb mesterség a ruházati iparból: a szűcs, minden harmadikban pedig a lakatos, a fazekas és a kádár. A városok minimum negyedrésszében volt műhelye a gombkötőnek, a takácsnak, a posztómetszőnek és az asztalosnak. Viszonylag gyakoribb foglalkozásnak számított még a süveges (24 településen), a pajzsgyártó, a tímár (19-19), az aranyműves, a kerékgyártó (18-18), a kőműves (17), a kardcsiszár, a késes, a nyereggyártó (15-15), a molnár (14) és a pék (11).

38 A Bánság korabeli viszonyairól: Kovách 1998; Kakucs 2016.

39 Nemes 1975: 79.

5. táblázat. A céhvel rendelkező 104 településen leggyakrabban előforduló mesterségek 1731-ben

Mesterség	Előfordulás	Mesterség	Előfordulás
varga	75	asztalos	26
csizmadia	74	süveges	24
szabó	72	pajzsgyártó	19
mészáros	57	tímár	19
kovács	56	aranyműves	18
szűcs	56	kerékgyártó	18
lakatos	40	kőműves	17
fazekas	35	kardcsiszár	15
kádár	33	késes	15
gombkötő	29	nyereggyártó	15
takács	29	molnár	14
posztómetsző	28	pék	11

Forrás: Szulovszky János szerkesztése az MNL OL C 25 Extraserialia in puncto articulorum cehalium mechanicorum No. 1. alapján

Ezekon kívül előfordult a 104 városban kőfaragó (10 településen), kötélgyártó (9), ács, borbély, rézműves, szíjgyártó (7-7), szappanos (6), puskaműves, üveges, zubbonkészítő (5-5), cukrász, fürdős, kelmefestő, kesztyűs, órás, serfőző (4-4), csapó, építőmester, esztergályos, fésűs, puskaporkészítő (3-3), kordoványos, könyvkötő, ónöntő, paszománykészítő, patikus (2-2) és 1-1 ecetkészítő, irhakészítő, lenvászónkészítő, paplankészítő, (rác) kalapos, szitakötő, tűkészítő, zsemlesütő. Idekiváncsoznak még Heckenast Gusztáv szavai, aki az 1726-ban a Helytartótanácsnak küldött válaszevelek egyik konklúziójaként kiemelte, hogy „divattörténeti szempontból tanulságos a német viselet terjedése, amiről a német szabók, német vargák, német gombkötők és paszománykészítők, valamint a harisnyaszövők iránt sokféle jelentkező igény és különösen a magyar kalapviselet háttérbe szorulásáról tudósító eperjesi jelentés tájékoztat”.⁴⁰

Míg a regnicolaris összeírás tükrében 48-féle kézművesmesterségről lehet beszélni, a céhlevelek alapján 1731-ben 10-zel több szakmát számolhatunk össze. Az egyes szakmáknak a két jegyzék közötti elterjedtségbeli különbségei részben arra vezethetők vissza, hogy míg a céhlevelek alapján készült 1731. évi lista eredendően a kor városait reprezentálta, a hétszer annyi iparossal rendelkező településről számot adó 1728-as adóösszeírás a rurális társadalmat, a mezővárosi és falusi iparosokat is látókörbe hozta. Az utóbbinál ezért előzi meg nagyságrendekkel a kovács- és a molnár-mesterség a céhes lista szerinti első helyezett vargát, és szorul jelentősen hátrébb a céhes rangsor második helyéről a „vidéki” lista hetedik pozíciójába a csizmadia. Jó néhány foglalkozás (például gombkötő, kádár; lakatos, késes) szám-

40 Heckenast 1971: 328.

szerűen ugyanannyi vagy közel azonos mennyiségű reprezentánst mutat fel mindkét jegyzékben, de olyanok is akadnak (például aranyműves, szíjgyártó, asztalos), ahol jelentősek az eltérések.

* * *

Jelen dolgozattal csak az első lépést kívántuk megtenni a 18. századi Magyarország iparosokkal való ellátottsága területi különbségeinek feltárása útján. Ahogy az várható volt, a forrásadottságok miatt a most kapott kép óhatatlanul mozaikos lett, amelyet nem volt célunk szekunder irodalmi adatokkal részletgazdagabbá tenni.

A következő lépés, a másik időmetszet, amely ismét egy átfogóbb képet nyújthat számunkra, az 1760–1765 közötti időszak, amikor Mária Terézia céhrendezése során a Helytartótanács szintén készített felméréseket, összeírásokat arról, hogy milyen jellegű iparágak és mekkora kiterjedtségben található az országban. Az ismert közjogi helyzet miatt e tablóról is hiányoznak majd az erdélyi területek. Az utóbbi térség területi egyenlőtlenségeiről az 1750-es erdélyi adóösszeírás alapján lehet majd képet alkotni.

Munkánk harmadik szakaszában a megyei levéltárakban található céhes anyaggal is kiegészülhetnek a fenti adataink, de mivel a Helytartótanács vizsgálatai országos jellegűek voltak, ezért előreláthatóan a további, megyei levéltári források a képet jelentősen módosítani nem fogják, csupán árnyalni.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV. 1002. o. Buda város tanácsának iratai – Céhiratok

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Helytartótanácsi Levéltár

C 20 Fasciculi mensium: Litterae

C 25 Acta mechanica

C 26 Acta mendicantium et vagorum

C 35 Acta oeconomica

Károlyi család nemzetségi levéltára

P 396 Acta publica

Központi Statisztikai Hivatal Iratgyűjtemények

XXXII-23-j-12. Perjés Géza hagyaték, 1728. évi adóösszeírás, iparosok adatai, 66. doboz.

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML)

IV. 1. h. Ö 55.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Danyi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960: *Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787*. Budapest.
- Csató Tamás é. n.: *A belkereskedelem Magyarországon a 19–20. században*. Budapest.
- Eperjessy Géza 1963: A mezővárosi és falusi céhek kialakulása és bomlása az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848). *Századok* (97.) 5. 951–981.
- Eperjessy Géza 1967: *Mezővárosi és falusi céhek a Dunántúlon és az Alföldön 1686–1848*. Budapest.
- Gyimesi Sándor 1975: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest.
- Heckenast Gusztáv 1971: Magyarország ipara 1726-ban. *Történelmi Szemle* (14.) 3–4. 320–329.
- Heckenast Gusztáv 1974: A magyarországi ipar a XVIII. században és a bécsi gazdaságpolitika. *Történelmi Szemle* (17.) 4. 502–506.
- Heckenast Gusztáv 1987: Magyarország bányászata és ipara a XVII. század végén. In: *Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején*. Salgótarján, 79–82.
- Kakucs Lajos 2016: *Céhek, manufaktúrák és gyárak a Bánságban 1716–1918 között*. Bukarest.
- Kincses Katalin Mária 2018: Magyarországi kézművesek migrációja a kora újkorban. In: *Migráció a kora középkortól napjainkig*. Szerk. Pósnán László, Veszprémy László, Isaszegi László. Budapest, 280–299.
- Kovács Géza 1998: *A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716–1848)*. (Dél-alföldi századok II.) Szeged.
- Nemes Lajos 1975: Eger város XVIII. századi kézművesiparának fejlődése a statisztikai adatok tükrében. In: *Archivum. A Heves megyei Levéltár Közleményei* 4. Eger, 71–95.
- Perjés Géza 1968: A statisztikai szemlélet elemei a XVIII. század eleji adóösszeírásokban. *Statisztikai Szemle* (46.) 10. 1038–1045.
- Perjés Géza 1974: Az 1728. évi adóösszeírás adatainak feldolgozása. *Statisztikai Szemle* (52.) 11–12. 1068–1100.
- Perjés Géza 1978: Jelentés az 1728. évi adóösszeírás gépi feldolgozásáról. *Agrártörténeti Szemle* (20.) 1–2. 11–80.
- Perjés Géza 1979: Bihar megye 1728. évi adóösszeírásának gépi feldolgozása. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 6. Debrecen, 33–110.
- Perjés, Géza 1981: Electronic data processing of an assessment of taxes carried out at the beginning of the 18th century. *Agrártörténeti Szemle* (23.) Suppl. 1–93.
- Tuza Csilla 2005: A céhes ipar fejlődésének tendenciái. *Kút* (4.) 4. 55–73.
- Tuza Csilla 2017: *Állami céhszabályozás Magyarországon III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt*. Budapest.
- Tuza Csilla 2018: A céhes legények migrációja a Kárpát-medencében a 18. század első felében. In: *Migráció a kora középkortól napjainkig*. Szerk. Pósnán László, Veszprémy László, Isaszegi László. Budapest, 300–311.
- Varga Gyula 1981: Ipari termelés – a társadalom iparos rétegei. In: *Debrecen története 2. (1693–1849)*. Szerk. Rácz István. Debrecen, 309–352.
- Winzen, Christina 2002: *Handwerk – Städte – Reich*. Stuttgart.
- Zöllner, Erich 1998: *Ausztria története*. Ford. Bojtár Endre. Budapest.